

I. ROZPRAWY I ANALIZY

DOI: 10.17951/et.2023.35.45

Mariola Jakubowicz

Instytut Slawistyki PAN, Kraków, Polska

ORCID: 0000-0003-4662-1796

e-mail: mariola.jakubowicz@ispan.waw.pl

O związkach między frazeologią a słowotwórstwem historycznym na przykładzie pojęcia KĄT – ogólnosłowiańska analiza porównawcza*

Phraseology and historical word formation. The concept of CORNER in Slavic languages: a comparative analysis

Abstract: This article relates to the work of Nikita I. Tolstoy on the concept of CORNER in folk beliefs. It covers the intersection of two linguistic fields: phraseology and historical word formation, with elements of etymology. There are two Slavic etymons reconstructed for that concept: **kǫtъ* ‘angle’ and **ǫgǫlъ* ‘corner’. In contemporary Slavic languages, continuants of either one or both can be preserved. The concept CORNER (similarly to others concepts related to elements of the house) is rich in connotations. This study presents an analysis of phraseological units with the components *kąt* ‘angle’ or *węgiel* ‘corner’ (and their counterparts in other Slavic languages), as well as an etymological and semantic analysis. The etymological analysis concerns the continuants of the Slavic **kǫt’a* ‘house’, derived from **kǫtъ* ‘angle’. The article points to phraseological and etymological connections between the concepts CORNER and HOUSE.

Key words: ethnolinguistics; phraseology; word formation; etymology; CORNER

15 kwietnia 2023 roku mija sto lat od urodzin wielkiego rosyjskiego etnolingwisty i znawcy słowiańskiego folkloru Nikity Iljicza Tołstoja. Przeglądając prace uczonego, zwróciłam uwagę na artykuł pt. *Bez čtyrĕh uglov izba ne stroitsja*, opublikowany już po jego śmierci. Było to impulsem dla

* Artykuł powstał w ramach projektu nr 11 H 16 0266 84 NPRH (Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki).

tego, aby za temat swojego artykułu obrać pojęcie KĄT. Praca Nikity Iljicza Tołstoja dotyczy przede wszystkim roli kątów w ludowej magii. Jej uzupełnieniem mogą być badania o charakterze *stricte* językoznawczym. Z punktu widzenia etnolingwistyki wydaje się ciekawe rozpatrywanie konotacji jednostek leksykalnych reprezentujących różne płaszczyzny językowe, począwszy od pojedynczych wyrazów do stałych zestawień wyrazowych. W niniejszym artykule rozpatruję pojęcie KĄT w kontekście związków frazeologicznych zawierających leksemy ze znaczeniem ‘kąt’, zestawionych z badaniami o charakterze słowotwórczo-etymologicznym. Uzyskane wyniki konfrontuję z wnioskami zawartymi w artykule Nikity Iljicza Tołstoja. Postaram się odpowiedzieć na pytanie, jakie nacechowanie jest charakterystyczne dla pojęcia KĄT i czy aspekt frazeologiczny jest zbieżny z derywacyjnym, a oba wymienione z etnologicznym¹.

Kontynuanty wyrazów prasłowiańskich nazywających miejsce stykania się dwóch sąsiadujących ścian należą do wyrazów szczególnie nasyconych konotacjami. Miejsce to w prawie wszystkich językach słowiańskich jest określane wyrazami rodzimego pochodzenia, które wywodzą się z psł. **kptǫ*, **ogǫlǫ* i **rogǫ*. Mnogość konotacji tych wyrazów – i tym samym ich znaczenie dla badań etnolingwistycznych – nie są przypadkowe. Kąt, podobnie jak dach czy ściana, stanowi część mieszkania, czyli czegoś niezbędnego człowiekowi do codziennego życia, a przynajmniej zapewniającego jego komfort. Na równi z wymienionymi elementami (por. *mieszkać pod jednym dachem*, *zamykać się w czterech ścianach*), również *kąt* może na zasadzie metonimii nazywać całe mieszkanie, czy dom, np. *własny kąt*, *mieć własne cztery kąty*². Stąd pomysł, żeby zająć się konotacjami *kąta* i jego odpowiedników w innych językach słowiańskich. Już pobieżny przegląd frazeologii związanej z pojęciem KĄTA pokazuje, że jego nacechowanie jest wyraźnie zróżnicowane.

We wstępnej części artykułu przedstawiam krótko dystrybucję kontynuantów prasłowiańskich określeń KĄTA w różnych językach słowiańskich. *Ētimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov* (dalej ESSJa) podkreśla fakt, że wyrazy wywodzące się z psł. **kptǫ* odnoszą się zwykle do kąta zawartego między ścianami budynku, w odróżnieniu od kąta widzianego z zewnątrz, dla którego wykorzystywane były kontynuanty psł. **ogǫlǫ*. Zdaniem ESSJa

¹ Analizy łączące badania etnolingwistyczne z etymologicznymi pojawiały się już na łamach „Etnolingwistyki”, serbskiego rocznika *Kodovi slovenskih kultura*, a także jako odrębne publikacje. Ich tytuły można znaleźć w 32. numerze „Etnolingwistyki” (Jakubowicz 2020: 8). Wśród autorów tego nurtu należy wymienić przede wszystkim Jerzego Bartmińskiego, Hannę Popowską-Taborską i Swietlanę Tołstojową.

² Nośność tej symboliki jest na tyle duża, że trafiła również do języka reklamy. Można tu wymienić takie nazwy jak „Kredyt hipoteczny «Własny Kąt»”, „Projekt domu jednorodzinne „Własny kąt””, „Biuro Nieruchomości «Własny Kąt»”, itd.

między pierwotnymi leksemami psł. *kǫtǝ i *ǫǧǫlǝ nie zachodziła synonimia, ale dopełniały się one wzajemnie (ESSJa 12: 76 s.v. *kǫtǝ)³. Przeciwnie podkreślane przez ten słownik we współczesnych językach słowiańskich zostało w znacznym stopniu zatarte. W części języków doszło do wyboru między kontynuantami dwóch prasłowiańskich wyrazów *kǫtǝ i *ǫǧǫlǝ. W innych językach utrzymały się obie nazwy, ale ich dawna dystrybucja zachowała się tylko częściowo.

W języku polskim podstawowym wyrazem jest niewątpliwie *kąt*, natomiast *węgiel* ma znaczenie ograniczone do kąta widzianego z zewnątrz, lecz – jako wyraz o odcieniu archaicznym – przeważnie jest zastępowany przez *róg* pochodzący z psł. *rogǝ. Niekiedy *róg* pojawia się jako synonim *kąta*, por. *w rogu pokoju*. Podobna sytuacja występuje, zapewne pod polskim wpływem, w języku ukraińskim. Najczęściej używanym wyrazem jest tu *kut*. Kontynuantu *ǫǧǫlǝ we współczesnym języku brak, natomiast dla kąta zewnętrznego może być użyty neosemantyzm *rig* < *rogǝ. W białoruskim, podobnie jak w polskim, podstawowym wyrazem jest *kut*, natomiast *vugal* ma znaczenie analogiczne do pol. *węgiel*. W języku rosyjskim, inaczej niż w polskim, został uogólniony leksem *ugol* < *ǫǧǫlǝ. Ros. *kut* (też w rodzaju żeńskim *kut'*) ma charakter archaiczny lub dialektalny. Zbliżoną sytuację można zaobserwować w języku bułgarskim. Najczęstszym oznaczeniem styku sąsiadujących ścian jest w nim *ǧǧǎl*, natomiast *kǎt* w tym znaczeniu jest określane jako „dawne”. We współczesnym języku bułgarskim *kǎt* może oznaczać miejsce znajdujące się w kącie, ale nie samo zetknięcie się dwóch ścian. Świadczą o tym takie konstrukcje, jak *kǎt v ǧǧǎla*. Służy też do oznaczenia miejsca najbardziej oddalonego od centrum, np. *južen kǎt na seloto*.

W języku serbskim i chorwackim kontynuanty obu prasłowiańskich wyrazów są do pewnego stopnia synonimiczne i mogą być używane zamiennie, zarówno gdy mowa jest o kącie wewnętrznym, np. *ugao u sobi* i *kut u sobi* ‘kąć w pokoju’, *ugao usana* i *kut usana* ‘kąć ust’, jak i zewnętrznym: *ugao stola* i *kut stola*, np. *zaštita za kut stola* ‘ochraniacz na róg stołu’. W macedońskim *kat* zwykle oznacza ‘kąć wewnętrzny’, np. *vo najtemniot kat*, a *agol* ‘kąć zewnętrzny’, ale można też spotkać *agol* w znaczeniu kąta wewnętrznego: *aglite na sobata* ‘kąć pokoju’.

W języku czeskim i słowackim utrzymały się kontynuanty tak psł. *ǫǧǫlǝ (czes. *úhel*, śl. *uhol*) jak i *kǫtǝ (czes. *kout*, śl. *kút*), a prócz nich, tak jak w polskim i ukraińskim, używany jest rzeczownik *rig*, który pochodzi z psł. *rogǝ. Podobnie, jak w serbskim i chorwackim, częściowo zatarto się rozróżnienie między kontynuantami obu leksemów, co jest lepiej

³ Przeciwnie tego nie uwzględniono jednak w trakcie etymologizacji psł. *ǫǧǫlǝ (ESSJa 40: 49).

widoczne w języku słowackim niż w czeskim. W słowackim poszerzeniu uległ zakres użycia wyrazów, wywodzących się z psl. **ogǫlǫ*, a także z **rogǫ*, które mogą oznaczać również wewnętrzny kąć, por. wypowiedzi typu: *v jednom uhle stól, v druhom pec* albo *roh izby*.

Najrzadszym przypadkiem jest zachowanie się dawnej opozycji. Rzadko tylko widoczna jest ona w języku polskim: *kąt* ‘kąć wewnętrzny’ wobec *węgiel* (częściej *róg*) ‘kąć zewnętrzny’ oraz w czeskim. Najwyraźniej utrzymał ją język słoweński. W tym języku *kot* odnosi się do ‘kąć wewnętrzny’, np. *postavil je palico v kot* – postawił łaskę do kąć; *ogel* do ‘kąć zewnętrzny’, np. *miza je na štiri ogle* ‘stół jest czworokąćny’. Trzeba jednak zauważyć, że i w słoweńskim bywają wyjątki: *zasmejäl se je z ogli ustnic* versus *v kotu ust*.

To wprowadzenie ma na celu wyjaśnienie, dlaczego w różnych językach w związkach frazeologicznych o analogicznych znaczeniach ukazują się zamiennie kontynuanty obu wyrazów prasłowiańskich.

W tym miejscu chciałabym także zwrócić uwagę na główne konotacje wyrazu *kąt*, ujawniające się w związkach frazeologicznych obecnych w różnych językach słowiańskich. Najczęściej występującą konotacją jest „bycie na uboczu”. Jest ona powiązana z kognitywną metaforą wartościującą CENTRUM : PERYFERIE. Liczne wyrażenia: ros. *gluhoj ugol* (*ugolok*), *medvežij ugol*, brus. *mjadzvedžy kutok* (*kut*) odnoszą się do miejsc peryferyjnych, oddalonych od większych miast i w związku z tym zacofanych. Por. także czes. *zapadlý* (*venkovský*) *kout* pol. *głuchy* (*zapadły* – rzadziej *zabity deskami kąt*).

Motywację opartą na metaforze wartościującej należy odróżnić od związków frazeologicznych związanych z lokalizującą funkcją kąć, która ma charakter neutralny, np. ros. *vnutrennij ugol*, *dvernyj ugol*. Neutralne są też wyrażenia o charakterze technicznym, np. związane z terminologią budowlaną, które odnoszą się do sposobu układania belek w ścianach wznoszonego domu, np.: ros. *belyj* (*čistyj*) *ugol*, *v belyj ugol rubiľ* (*ukladat*); *v kruglyj ugol*, *v kosoj ugol*; (ESSJa 40: 44–45).

Konsekwencją przebywania na uboczu jest bycie zmarginalizowanym, mniej ważnym od innych, co jest przedstawione w serii zwrotów: pol. *odejść* (*odsunąć się*, *usunąć się*) *w kąt* – ‘zejść na drugi plan; zdezaktualizować się, przeminać; przestać się liczyć’; głuź. *do kuta* (*kućika*) *stupać* – ‘wycofać się; stać się niezauważalnym’; serb. *povlačiti se u ugao* (*kut*) – ‘zrezygnować z aktywności’; pol. *odstawić coś w kąt* – ‘zrezygnować z czegoś’; słowac. *podopierať uhly* – ‘być beczynnym’; bułg. *iztlaskvam v ägäla* – ‘zmusić kogoś do ustąpienia z pierwszego miejsca, odsunąć na dalszy plan’. Jak wynika z tej pobieżnej analizy, KĄĆ we frazeologii przeważnie budzi skojarzenia o nacechowaniu negatywnym, jako coś mało wartościowego. Obrazu tego nie zmienia wydzwięk przysłowia opartego na obrazie usunięcia się w kąt

(czes. *sedět v koutě* – ‘być cichym, skromnym, nieprzebojowym, pasywnym’), obecnego, w różnych wariantach, w kilku językach sąsiadujących z sobą: pol. *Siedź w kącie, a znajdą cię*; czes. *Sedávej, panenka, v koutě, budeš-li hodná, najdou tě*; *Sedávej doma, bud skromná, chovej se nenápadně, tak se vdáš* albo śl. *Darmo ta strčia do kúta; ak budeš statočný, nájdu ťa*. Kąt występuje tu jako miejsce nieistotne, nieprzyciągające uwagi, a zawarta w przysłowiu obietnica bycia docenionym nie wynika z faktu bycia w kącie, ale ma być zrealizowana pomimo niego.

Tego typu skojarzenia istnieją nie tylko w warstwie leksykalnej. Zwyczaj stawiania dzieci za karę do kąta twarzą do ściany (pol. *postawić do kąta*, ros. *stavit' v ugol*; śl. *za kazen je moral stati v kotu*) miał na celu właśnie efekt podany w przytoczonych wyżej frazach. Istniały różne modyfikacje tej kary, np. klęczenie w kącie na grochu, co miało spowodować również cierpienie fizyczne, natomiast można przypuszczać, że jej pierwotnym celem było właśnie odosobnienie.

W wielu wypadkach aspekt usunięcia kogoś na dalszy plan, skutkujący zapanowaniem nad kimś, pozbawieniem mocy decyzyjnej (por. pol. *porozstawiać kogoś po kątach*), jest spotegowany użyciem czasowników nazywających działania wykonywane przy użyciu siły fizycznej. głuź. *do kuta honić (storkać, stłócić) někoho* – przyczynić komuś kłopotów.

Najczęściej odnoszą się one do sytuacji werbalnych, a dokładniej do pozbawienia kogoś argumentów w sporze czy dyskusji. Przykładami są: ros. *priżat' (priperet') v ugol kogo*; chorw./serb. *pritjerati/perf. stjerati nekoga u ugao (kut)*; serb. *potisnuti (baciti) nekoga u ugao (kut)*; czes. *tlačit (tisknout; zahnat/zatlačit) někoho do kouta*; brus. *zaganjac' (zagnac') kago u kut* (też: *u kaziny rog*). Tego typu zwroty mogą też występować w stronie biernej, por. śl. *potisniti koga v kot/bitu potisnjen w kot*. W białoruskim jako podstawowa została podana forma skierowana na siebie samego: brus. *zaganjac' (zagnac') sjabe u kut* – ‘znaleźć się w beznadziejnej sytuacji’. W języku polskim dla tego typu sytuacji używane są zwykle inne leksemy z pola leksykalnego przestrzeni (pol. *przyprzeć do muru, ściany; wpędzić w ślepy zaułek*). Z rozważanego tu punktu widzenia dwuznaczny jest zwrot pol. *zapędzić kogoś w kozi róg*. Nie chodzi tu raczej o kąt (np. w wiejskiej chacie), w którym przebywają kozy, ale o kalkę z języka niemieckiego, gdzie w tych samych sytuacjach używane jest przysłowie *jemanden ins Bockshorn jagen*.

Można też wymienić liczne związki wyrazowe o innych znaczeniach, ale oparte na tym samym aspekcie pojęcia KĄT – jego oddaleniu od środka: pol. *chodzić (biegać) z kąta w kąt* – ros. *iz ugla v ugol hodit' (šagat')*, ukr. *(i)z kuta v kut; (i)z kutka v kutok; od kutka do kutka*; brus. *z kuta u kut* – ‘chodzić, biegać bezmyślnie, bez celu’. Inną semantykę ma pol. *szeptać po*

kątach, ros. *po uglam govorit'* (*šeptat'sja*) – ‘rozpowszechniać coś nieoficjalną drogą; plotkować’, czy też dawne polskie przysłowie *Zdrada w kącie siada rada* – ‘podstępne plany powstają w ukryciu’.

Warto zwrócić uwagę na serię zwrotów w języku czeskim: *czes. přijít do kouta* – urodzić dziecko; *czes. čekat se do kouta* – być tuż przed rozwiązaniem; *být v koutě/dostat se do kouta* – o położnicy; *přinést něco do kouta, nésti do kouta* – dar dla położnicy, podobnie też w huculskim dialekcie ukraińskiego *upasti u kut* (SD 5: 343). Wymienione zwroty można by zaliczyć do zwrotów o motywacji wyłącznie lokalizacyjnej, gdyby nie fakt, że powstały one w związku z tym, że kobieta w czasie okołoporodowym i w połogu była uważana za nieczystą. Zatem umieszczanie jej w kącie miało cel nie tyle praktyczny (zapewnienie spokoju), co apotropaiczny⁴.

Również pejoratywnie, ale w oparciu o inną cechę kąta, jako miejsca, gdzie gromadzi się kurz, nacechowane są przykłady z języka słowackiego: zwrot *kúty s niekým vymetať*, fraza *každy kút s nim vymetú (vytrú)*; *czes. vymetat s někým všechny kouty* – ‘o poniżaniu kogoś, wykorzystywaniu do nieprzyjemnych prac i poniżających czynności’. Analogiczna motywacja jest obecna w zwrocie pol. *wycierać obce kąty*, który (podobnie jak *mieszkać kątem*) ma znaczenie – ‘mieszkać u kogoś, z powodu braku pieniędzy na wynajęcie własnego mieszkania’.

Od wyżej wymienionych związków frazeologicznych należy odróżnić te, które opierają się na lokalizującej funkcji kąta i nie niosą z sobą negatywnego nacechowania.

Należą tu związki frazeologiczne, w których nazwa kąta występuje łącznie z przymiotnikami określającymi całość (każdy, wszystkie) i który niesie z sobą znaczenie ‘wszędzie’: *głuż. na wšěch kutach (we wšěch rózkach a kućikach) być* – ‘być wszędobylskim’, pol. *znać każdy kąt*, *czes. znát někde každý kout*; *mlt. mít oči ve všech koutech* – ‘wszystko zauważać; być spostrzegawczym’; *czes. vymést všechny kouty* – ‘dobrze poznać wszystko, orientować się’; *czes. vysmejčit (prosmejčit) všechny kouty*; *ślń. pretaknili so vse kote* – ‘dokładnie wszystko przeszukać’; *ślń. hľadať po všetkých kútkoch* – ‘szukać wszędzie’; *zo všetkých kútkov* – ‘zewsząd’. W górnołużyckim związku *wšěm kutam <kućikam> dobru nóc dawać* – ‘nie móc się rozstać, długo żegnać się ze wszystkimi’ nastąpił rozwój metonimiczny: wszystkie kąty > osoby znajdujące się we wszystkich kątach > wszyscy.

Warto też zwrócić uwagę na chorw. *držati tri ugla (čoška) kuće*; *žena nosi tri ugla kuće* – ‘poświęcać całą uwagę domowi i jego mieszkańcom’. Zagadkę, dlaczego w przysłowiu występują trzy kąty zamiast oczekiwanych czterech,

⁴ <https://eurozpravy.cz/magazin/266165-historie-povery-zeny/>. Przedstawione w tym popularnym tekście wierzenia znajdują potwierdzenie w wielu kulturach.

objaśnia jego wersja słoweńska: *žena podpira tri ogle hiše, mož pa enega*. Trzy kąty zawarte w wersji chorwackiej są źródłem licznych trawestacji, np. *Slaba osoba ne može držati tri ugla kuće, a žene pridržavaju i četvrti*. (<https://www.dalmacijadanas.hr>)

O wyłącznie lokalizacyjnej funkcji wyrazu we frazeologizmie można mówić także w wypadku poniższych frazeologizmów: ukr. *ni v kut ni v dveri* – ‘o sytuacji bez wyjścia’; chorw. /serb. *gledati kao mačak iza ugla* – ‘być nieufnym’. W obu wypadkach wydzźwięk związku frazeologicznego jest negatywny, co jednak nie jest spowodowane negatywnym nacechowaniem pojęcia KĄT.

Wartość neutralną mają zwykle frazeologizmy, w których pojęcie KĄT występuje łącznie z wyrazami odnoszącymi się do czynności patrzenia: ros. *ugol zrenija*, ukr. *kut zoru*, czes. *úhel pohledu, dívat se na něco pod zorným úhlem něčeho* (w pol. z **punktu** widzenia⁵), *vidět něco z jiného úhlu*; serb. *promatrati (posmatrati, gledati) iz drugog ugla*; chorw. *iz drugog kuta* – ‘w inny sposób, z innego punktu widzenia, z drugiej strony’; bułg. *gledam od drug ágäl*, mac. *Od koj agol gledaš na slučajot?* Nacechowanie może się zmienić na negatywne w wypadkach, gdy pojęcie KĄT jest dopełnione określeniem wskazującym na świadome albo nieświadome ograniczenie: serb. *promatrati (posmatrati, gledati) iz svog ugla*, pol. *patrzeć pod kątem własnych interesów*, czes. *vidět vše pod jedním úhlem/z jediného úhlu* – ‘być źle poinformowanym, mieć ograniczone horyzonty’.

Grupa związków frazeologicznych, w których KĄT ma pozytywne konotacje, jest znacznie mniejsza. Tak dzieje się przede wszystkim wtedy, gdy podkreślona jest rola kąta jako elementu stanowiącego część domu, jak w rosyjskim przysłowiu: *Bez čtyřeh uglov izba ne rubitsja*. Również jeden kąt może symbolizować dom czy mieszkanie: pol. *własny kąt; mieć własne cztery kąty*. W tym wypadku chodzi o metonimię *pars pro toto*. Kąt oznacza całe mieszkanie, cały dom. Najczęściej odnosi się do domu rodzinnego: np. pol. *rodzinne kąty*, bułg. *roden (baštin, domašen, semeen) kăt*. Metonimia tego typu jest w ogóle częsta w wypadku pola leksykalnego przestrzeni, por. moje *ściany, mury, ojczyście progi*. Jej ilustracją jest też stara słoweńska formuła *kot in žlica* ‘kąt i łyżka’, która odnosi się do niepisanego prawa zapewniającego starszym samotnym osobom mieszkanie i wyżywienie w miejscu, w którym przepracowały całe życie.

Z powyższego przeglądu związków frazeologicznych obecnych w różnych językach słowiańskich można wysnuć następujące wnioski: po pierwsze – większość tych związków jest wspólna dla całej słowiańszczyzny ze względu na powszechność zawartych w nich konceptualizacji. Oczywiście, jest bardzo

⁵ Prawdopodobnie kalka z innego języka, por. fr. *du point de vue*, ang. *the point of view*.

prawdopodobne, że te konceptualizacje są obecne również poza językami słowiańskimi, jednak materiał zawarty w artykule nie pozwala na zweryfikowanie tego stwierdzenia. Nieliczne są związki frazeologiczne ograniczone do pojedynczych języków słowiańskich, jak słoweńska formuła quasi-prawna *kot in žlica*. Drugim spostrzeżeniem jest wyraźna przewaga negatywnych konotacji KĄTA w związkach frazeologicznych. Niewykluczone, że ma w tym swój udział ogólnojęzykowa – jeśli nie ponadjęzykowa – tendencja do wyróżniania negatywnych aspektów, a „przemilczania” tego, co jest zgodne z oczekiwaniami. Istotny jest fakt, że w większości związków frazeologicznych zarówno negatywne, jak i pozytywne aspekty pojęcia KĄT opierają się na tych samych realiach – oddaleniu od centrum. Różnica w wydźwięku poszczególnych związków frazeologicznych wynika z odmiennych ocen tego samego faktu. Czasem nawet zróżnicowanie aspektów widoczne jest w jednym powiedzeniu, jak np. w czes. *zalézt do kouta* – ustąpić, wycofać się z czegoś ze strachu. Choć zwrot ten ma wydźwięk negatywny, sam KĄT jest w nim przedstawiony jako miejsce gwarantujące bezpieczeństwo. Z kolei w serb. *povlačiti se v ugoa*, czy słc. *utiahnuť sa do kúta (kútika)* jednocześnie z utratą wartości wyrażona jest ulga z powodu odsunięcia się z życia pełnego napięć.

Należy wreszcie zwrócić uwagę na wyrażenia, w których o negatywnej bądź pozytywnej konotacji pojęcia KĄT decyduje zawarty w związku frazeologicznym przymiotnik odnoszący się do tego pojęcia. Np. wyrażenia z przymiotnikiem ‘zgniły’: słowac. *hnilý kút*, ros. *gniloj ugoľ* – odnoszą się do strony, z której najczęściej przychodzi deszcz albo do wiatru wiejącego z północy, podobnie jaki i wyrażenie ros. *ostrij ugoľ* – przedmiot sporu. W obu wypadkach o negatywnej konotacji tych wyrażen decyduje semantyka przymiotnika. W wyrażeniach ros. *krasnyj ugoľ*, ukr. *svjatyj kut* – ‘kąt w mieszkaniu, gdzie stały ikony’ albo ros. *nepočatyj/celij ugoľ*, brus. *nepačaty vugal/kut* – ‘bardzo dużo, ogromna ilość czegoś’, przymiotniki *krasnyj* ‘piękny’ i *nepočatyj/celij* ‘pełny; cały’ decydują o konotacji pozytywnej.

Zwróćmy też uwagę na przykłady derywatów, których podstawą są słowa ze znaczeniem ‘kąt’. Jeśli skupić się, podobnie jak w wypadku związków frazeologicznych, na ocenie nacechowania wartościującego, można zauważyć wyraźną różnicę. Jedynie sporadycznie pojawiają się derywaty o negatywnym wydźwięku, takim, jakie ma przymiotnik pol. *pokątny* ‘utrzymywany w tajemnicy; nielegalny’. Zasadnicza część derywatów ma charakter terminologiczny i jest nacechowana neutralnie. Najczęściej są to nazwy motywowane kształtem. Wśród nich dominują terminy geometryczne: np. pol. *trójkąt*, *prostokątny*, *rozwartokątny*, *kątomierz*, *przekątna*; ros. *trojugoľnik*, *prjamougoľnyj* i ukr. *trykutnyk*, *prjamokutnyj*, serb. *ugaomer* itd. Zarówno w językach słowiańskich, jak i niesłowiańskich terminy te są tworzone według wspólnego

modelu, przeważnie jako kalki strukturalne z języków o bardziej rozwiniętej terminologii. Część z nich, np. pol. *kątownica*, *kątownik*, staje się określeniami narzędzi i przechodzi do nazewnictwa technicznego. Derywaty występujące w terminologii anatomicznej są zwykle motywowane umiejscowieniem w kącie, np. pol. *kątnica* (inaczej *jelito ślepe*), bułg. *кѡтник* ‘ząb trzonowy’, ukr. *kutni zuby* ‘ts.’.

Spośród derywatów od leksemów kontynuujących psł. **kōtō*⁶ wybrałam te, które odnoszą się do lokalizacji. Wśród nich są takie, które powstały one w oparciu o metonimiczne określenia miejsc usytuowanych w oddalony od centrum części jakiegoś obszaru, jak pol. *zakątek*, słowen. *zakotje*, ukr. *pokut’*, a także takie, które nazywają pomieszczenia. Szczególne miejsce wśród nich zajmują południowosłowiańskie nazwy domu (serb./chorw./bośn. *kuća*, bułg. *kāšta*). Zgodnie z objaśnieniem przyjętym przez *Ētimologičeskij slovar’ slavjanskih jazykov* derywat z sufiksem *-ja* – psł. **kōt’a*⁷, z którego wywodzą się wymienione wyrazy, należy wyprowadzać bezpośrednio od prasłowiańskiej nazwy *kāta*.⁸ Aby wyjaśnić rozwój semantyczny tych derywatów należy odwołać się do materiału gwarowego w językach południowo-wschodniosłowiańskich dotyczącego kontynuantów słowa **kōtō*. W materiale tym powtarzają się znaczenia związane z piecem kuchennym: ros. *kut* ‘przeźren między ścianą a ruskim/rosyjskim piecem’, ‘tylna część ruskiego pieca’, ‘kuchnia’ (SRNG), *kut’* f. ‘ką w izbie przeznaczony dla kobiet; miejsce przy piecu’, ‘ką w izbie znajdujący się naprzeciw ujścia pieca’, ‘szeroka ława w izbie umieszczona między drzwiami a kątem naprzeciw pieca’, bułg. *kāt* ‘ką blisko paleniska, gdzie można siedzieć’, ‘miejsce z lewej strony paleniska’ (BD I, V), mac. *kat* ‘miejsce z prawej strony paleniska’, mac. dial. *kānt* ‘podstawa ogniska domowego’ (Małeckı 1936: 53), serb. *kut* ‘część dawnego domu, gdzie umieszcza się palenisko’, słowac. dial. *kūt* ‘płyta kuchenna’, ‘miejsce między piecem a ścianą, przypiecek’: *Spau na kúte, Tam či jedenia na kute* (Orlovský 155). Zacytowane poświadczenia pozwalają na rekonstrukcję dla południowo-wschodniej prasłowiańszczyzny znaczenia ‘ką, w którym

⁶ Spośród derywatów od kontynuantów psł. **ogōtō* nazwy pomieszczeń są reprezentowane przez kontynuanty psł. deminutivum **ogōtōkō*, obecne głównie w dialektach języka rosyjskiego (zob. ESSJa 40: 50), co jest wynikiem przejścia w tym języku funkcji psł. *kōtō* przez kontynuanty **ogōtō*.

⁷ ESSJa 12: 70 i in. stosuje zapis **kōtja*. W niniejszym artykule przyjęłam odpowiadającą mu formalnie zapis *kōt’a* zgodnie z konwencją *Słownika prasłowiańskiego* (por. SP I 81).

⁸ W literaturze etymologicznej powszechne jest także inne objaśnienie, zgodnie z którym **kōt’a* miałyby być derywatem od **kōtati* ‘pokrywać, nakrywać’, ‘ukrywać, chować’ (np. Skok 1972: 221; SP I 81). Inne słowniki wahają się między oboma objaśnieniami, np. ESUM 3: 167, podobnie Bezłaj 1977: 52. Więcej na ten temat zob. ESSJa 12: 71 i n..

znajduje się piec'. Wydaje się, że miała tu znaczenie asocjacja kąta jako czegoś przytulnego, odizolowanego od zagrożeń zewnętrznych. Dodatkowo, jak widać z przytoczonego wyżej materiału, ów wewnętrzny kąt był łączony konceptualnie ze znajdującym się w nim paleniskiem, miejscem zaspokajania najważniejszych potrzeb życiowych, poczynając od przygotowywania potraw. Jako palenisko wskazywany jest tzw. „ruski” albo „rosyjski” piec, czyli piec składający się z trzonu paleniska i przypiecka.

Kąt z piecem był ośrodkiem życia domowego. Należy przyjąć, że podstawą derywowania od leksemu **kpt̃* nazwy domu **kpt'a* było znaczenie zawężone. Metonimia nie dotyczyła jakiegokolwiek kąta, ale tego, w którym znajdowało się palenisko. Hipotezę tę potwierdza analiza znaczeń kontynuantów leksemu **kpt'a*. Wśród gwarowych poświadczeń można znaleźć takie, które wyraźnie wskazują na obecność znaczenia 'kąt z piecem'. Mac. dial. *kāšta* 'dom', 'izba, w której jest urządzone ognisko' (Małecki 1936: 53), serb. dial. *kuća* 'izba z paleniskiem; kuchnia', ros. dial. *kutja* 'część izby przed ruskim piecem', ukr. dial. *kuča* 'wąska przestrzeń przed ruskim piecem', brus. dial. *kučka* 'miejsce pod ruskim piecem' (ESSJa 12: 72). Wymienione przykłady potwierdzają zasięg geograficzny przedstawionego tu znaczenia, mianowicie ograniczenie go do języków południowo- i wschodniosłowiańskich⁹. Poszerzenie areалу (w porównaniu do kontynuantów **kpt̃*) o dialekty ukraińskie i białoruskie może być pomocne w objaśnieniu obecności znaczenia dotyczącego pieca w środkowosłowackiej gwarze Gemeru, choć wobec braku takich poświadczeń w dialektach wschodniosłowackich trzeba liczyć się z możliwością powstania znaczenia 'przypiecek' w języku słowackim w niezależny sposób. Dalszy rozwój znaczenia od 'izba z paleniskiem' do 'ogół izb' > 'dom' jest kolejną metonimią. Takie znaczenie powstało w językach południowosłowiańskich: chorwackim, serbskim, macedońskim, bułgarskim (*kuća*, *kāšta*). Jedynie w słoweńskim kontynuant psł. **kpt'a* nie stał się podstawową nazwą domu. *Slovar slovenskega knjižnega jezika* odnotowuje archaiczne znaczenie wyrazu *koča* 'mały, prosty, prymitywny dom'. Współczesne znaczenie to już tylko 'szałas, prymitywne schronienie w górach'. Chociaż zbieżność znaczeń gwarowych kontynuantów podstawy słowotwórczej **kpt̃* i derywatu **kpt'a* przekonująco wskazuje na możliwość rozwoju semantycznego od 'kąt z piecem' do 'pomieszczenie z piecem' > 'dom', to problem stwarzają inne znaczenia części wschodniosłowiańskich kontynuantów psł. **kpt'a*. Dane słownikowe pokazują, że o ile w językach południowosłowiańskich wyrazy wywodzące się

⁹ Może należy tu zwrócić uwagę na brak związku między omawianymi obiektami w języku polskim. Jedyne znany ogólnie związek frazeologiczny w postaci przysłowia *Cztery kąty a/i piec piąty* przekazuje zupełnie inny obraz – pustego, pozbawionego sprzętów, pomieszczenia – dyskredytując tym samym wartość pojęcia PIEC.

z **kot'a* występują w znaczeniu 'dom', to w językach wschodniosłowiańskich dominują znaczenia odnoszące się do pomieszczeń dla zwierząt (ukr. dial. *kuča* 'klatka dla ptaków', 'chlewik', brus. dial. *kučka* 'pomieszczenie dla bydła') czyli pomieszczeń bez paleniska. Ten fakt uniemożliwia bezdyskusyjne przyjęcie objaśnienia rozwoju semantycznego zaproponowanego powyżej. Biorąc pod uwagę znaczenia poświadczane w dialektach wschodniosłowiańskich należy założyć, że mamy do czynienia z dwiema odrębnymi drogami rozwoju. W pierwszej z nich – dominującej w językach południowosłowiańskich, ale widocznej również na wschodzie – ogniwem pośrednim było miejsce w kącie chaty, gdzie znajdowało się palenisko. W drugiej – ograniczonej do języków wschodniosłowiańskich – o palenisku nie może być mowy, jako że kąta dał tu nazwę pomieszczeniom dla zwierząt, w których nie paliło się ognia.

Próby objaśnienia tej drugiej drogi rozwojowej polegały na skojarzeniu nazwy budynków służących jako pomieszczenia gospodarcze z ich kształtem (miałyby to pierwotnie być drewniane konstrukcje w formie czterospadowego ostrokątnego dachu wznoszonego nad ziemianką, Ondruš 1973: 23). W artykule nie podejmuję dyskusji z tym objaśnieniem (zakwestionowanym przez ESSJa 12: 71), ponieważ wymagałoby to omówienia kolejnych problemów związanych z etymologią dwóch wyrazów wschodniosłowiańskich: *kuča* 'budynek, zwykle gospodarczy' oraz uważanego przez większość słowników za odrębne etymologicznie *kuča* 'stos, kupa, np. kamieni, śniegu'. Ze względu na charakter artykułu skoncentrowałam się na objaśnieniu podtrzymywanym przez *Ėtimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov*, które ze względów tak formalnych, jak i semantycznych wydaje się bardzo prawdopodobne, nawet jeśli pozostawia poza swoim zasięgiem grupę wyrazów wymagających odrębnego opracowania.

Przedstawione wyżej wnioski warto zestawić z danymi etnologicznymi. We wspomnianym wcześniej artykule Nikity Iljicza Tołstoja omawiane jest znaczenie kąta w obrzędach ludowych. Przykłady pochodzą z całej Słowiańszczyzny i pokazują sakralną rolę czterech kątów. Cechą charakterystyczną jest powtarzanie działań rytualnych po kolei w każdym z nich. Nie jest obojętna kolejność tych działań. Autor zwraca uwagę na hierarchię kątów w izbie, poczynając od tego, który znajduje się na wschodniej stronie chaty i który jest miejscem sakralnym, przeznaczonym na ikony. Natomiast informacja o szczególnym znaczeniu kąta, w którym stoi piec, nie pojawiła się w jego artykule.

[...] esli obratit'sja k simbolike i duhovnoj funkcii vostočnogo, pervogo po sčetu uglu, mnogoe v rassmatrivaemoj korrelacii projasnitsja. U vseh ruskich i vseh vostočnyh slavjan voobšče pervym uglom v izbe (hate) sčitaetsja, kak pravilo, vostočnyj – *perednij, krasnyj, staršij, svjatoj, božij, verhnij* ugol ili *pokut'je, kut', pokuc'* (Tolstoj 1998: 17).

Nie mniej uwagi poświęca kątow (УГОЛ) pięciotomowe kompendium kultury ludowej wszystkich narodów słowiańskich *Slavjanskie drevnosti*. Uwydatniony jest związek obu pojęć КАТА i ДОМУ: „Vnutrennye ugly simbolizirujut dom”, a co za tym idzie związek kątów domu z członkami rodziny, paralelny do utożsamienia ДОМУ i РОДЗИНЫ. Przytoczone jest wierzenie, że zachowanie w całości kątów domu gwarantuje rodzinie stałość i zamożność (SD 5/ 341). Cały obszerny artykuł hasłowy przedstawia różne aspekty kąta, niepozostawiające wątpliwości co do jego roli w słowiańskiej kulturze (SD 5/ 341–345).

Celem mojego artykułu było zestawienie КАТА widzianego przez pryzmat frazeologii z możliwościami derywacyjnymi, jakie dają realizujące to pojęcie leksemy. Z uwagi na charakter badań etnolingwistycznych skupiłam się na tych derywatach, które ukazują aksjologiczne nacechowanie badanego pojęcia. Przegląd materiału z różnych języków słowiańskich wykazał, że we frazeologii zdecydowanie dominuje negatywne nacechowanie kąta. Jednak to właśnie te mniej liczne pozytywnie nacechowane frazeologizmy związane z wyprofilowaniem kąta jako części domu, czy nawet symbolizującego cały dom, wyraźnie korespondują z derywatami, które od podstawy ze znaczeniem ‘kąt’ tworzą nazwy pomieszczeń. Zarysowana w artykule droga rozwoju semantycznego pokazuje, że aspekt wartościujący jest obecny również w derywacji. Na podstawie porównania przedstawionego w artykule materiału z badaniami Nikity Iljicza Tołstoja należy uznać, że wyraźnej obecności pojęcia КАТ w warstwie językowej nie można oddzielać od jego roli w kulturze ludowej.

Literatura

- Bezljaj France, 1977, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, t. 2, Ljubljana.
- Jakubowicz Mariola, 2020, *Sposoby wykorzystania etnolingwistyki w badaniach etymologicznych*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 32, s. 8–19.
- Ondruš Šimon, 1973, *Lingvistický príspevok k dejinám slovanskej architektury*, „Jazykovedný časopis”, XXIV, 1, s. 18–26.
- Skok Petar, 1972, *Etimologijski rječnik ili srpskoga jezika*, Zagreb.
- Tołstoj Nikita I., 1998. *Bez četyrěh uglov izba ne stroitsja*. (*Zametki po slavjanskomu jazyčestvu*) „Studia mythologica Slavica” I, s. 9–21; przedruk [w:] *Slavjanskij i balkanskij fol’klor. Narodnaja demonologija*, 2000, s. 9–24 i *Očerki slavjanskogo jazyčestva*, Moskwa: Indrik, 2003, s. 269–282.
- ESUM – *Etymologičnij slownyk ukrains’koj movy*, t. 1–7, Kijiv: Naukova Dumka, 1982–2012.
- ESSJa – *Ėtimologičeskij slovar’ slavjanskih jazykov. Praslavjanski fond*, red. Oleg N. Trubačev, Anatolij F. Žuravlev, Žanna Ž. Varbot, t. 1–42, Moskwa: Nauka, 1974–.
- SD – *Slavjanskie drevnosti*, red. Nikita I. Tołstoj, Svetlana M. Tołstaja, t. 1–5, Moskwa: Meždunarodnye otnošenija, 1995–2012.
- SP – *Słownik prastowiański*, red. Franciszek Sławski, t. 1–8, Wrocław: Ossolineum, 1974–2001.

Źródła

- Bälgarska dijalektologija, proučvanija i materiali*, t. 1 Sofija 1962; t. 5, Sofija 1970 – skróty BD.
- Digitalen rečnik na makedonskijat ezik*, <http://drmj.eu/>
- Frazi, säkrašćenija i prjakori. Bälgarski on-lajn spravoočnik* <https://frazite.com/>
- Karta slov i vyraženiä russkogo jazyka* <https://kartaslov.ru>
- Keber Janez, 2011, *Slovar slovenskih frazemov*, Ljubljana.
- Krzyżanowski Julian 1969–1972, *Nowa księga przysłów i wyrażeniä przysłowiowych polskich*, t. 1–3, Warszawa: PIW.
- Lepešau Ivan Ja., 2008, *Slovník frazealogizmau*, t. 1–2, Minsk: Belarus.
- Małeckie Mieczyślav, 1936, *Dwie gwary macedońskie (Sucha i Wysoka w Soluńskim)*, Kraków.
- Matešić Josip, 1982, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: IRO „Školjska knjiga”.
- Menac Antica, Fink-Arsovski Źeljka, Venturin Radomir, 2003, *Frazeološki rječnik*, Zagreb: Ljevak.
- Orlovský Jozef, 1982, *Gemerský nářečový slovník*, Bratislava: Osveta.
- Rečnik na bälgarskija ezik*, <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/>
- Slovar’ ruskich narodnyh govorov*, red. Fedot P. Filin, Fedor P. Sorokletov, Sergej A. Myznikov, Leningrad – St. Petersburg, 1965.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*, <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>
- Slovník česke frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné*, t. 1–2, Praha: Academia. 1994.
- Slovník frazeologizmův ukrajin’skoji movy*. Red. B.O. Vynnyk, Kyjiv: Naukova dumka 2008.
- Skorupka Stanisław, 1967 *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Smieškova Elena, 1989, *Malý frazeologický slovník*, Bratislava: Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo.
- Wólkowa Sonja, Ivčenko Anatolij, 2004, *Hornjoserbski frazeologiski slovník / Obersorbisches phraseologisches Wörterbuch / Verhmelyžickij frazeologičeskij slovar’*, Budyšin: Domowina-Verlag.

Streszczenie: W artykule nawiązuję do pracy Nikity I. Tołstoja, której przedmiotem jest pojęcie КАТ w wierzeniach ludowych. Mój artykuł plasuje się na styku dwóch dziedzin językowych: frazeologii i słowotwórstwa historycznego z elementami etymologii. Dla języka prasłowiańskiego rekonstruuje się dwa etymony odnoszące się do pojęcia КАТ: *kǫtǫ ‘kąt’ i *ǫgǫtǫ ‘węgiel’. We współczesnych językach słowiańskich mogą być zachowane kontynuanty jednego lub obu z nich. Pojęcie КАТ (podobnie jak inne związane z częściami domu) obfituje w konotacje. W artykule badane są konotacje kontynuantów obu prasłowiańskich wyrazów. Badania opierają się z jednej strony na analizie frazeologizmów z komponentami kǫt lub wǫgǫt (i ich odpowiednikami w innych językach słowiańskich), z drugiej zaś na analizie etymologiczno-słowotwórczej i semantycznej. Przedmiotem analizy są kontynuanty prasłowiańskiego słowa *kǫt’a ‘dom’ derywatu od *kǫtǫ ‘kąt’. Celem pracy jest wykazanie związku pojęć КАТ i ДОМ na płaszczyźnie frazeologicznej i etymologicznej.

Słowa kluczowe: etnolingwistyka; frazeologia; słowotwórstwo historyczne; etymologia; pojęcie КАТ

